

H. Knapen, *Forests of fortune? The environmental history of Southeast Borneo, 1600-1880* (Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen 2001, Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde CLXXXK; Leiden: KITLV Press, 2001, xiii + 487 blz., ISBN 90 6718 158 7).

Dit is een proefschrift van een culturele antropoloog op het jonge vakgebied van de milieugeschiedenis (*environmental history*) van Indonesië, tevens het eerste resultaat in de vorm van een dissertatie van onderzoeksproject genaamd EDEN (voor Environment, Demography, Economy, Nusatenggara) dat in de jaren negentig uitgevoerd werd aan het KITLV (Koninklijk instituut voor taal-, land- en volkenkunde) te Leiden. Het is een boeiend relaas geworden van de continue interactie tussen mens en milieu in het zuidoostelijk deel van het eiland Borneo. Het eigenlijke verhaal beslaat 400 pagina's (de rest bestaat uit bijlagen en bijwerk). In methodologisch opzicht onderscheidt het boek zich allereerst door een Indonesië-centrische benadering, dat wil zeggen dat in de beschreven periode niet de VOC of het Nederlandse koloniale bewind centraal staan maar juist de inheemse bevolkingsgroepen, Dayaks en Maleiers. Voorts wordt stelselmatig een integratie nagestreefd tussen fysieke geografie, demografie, economie en geschiedenis. Het boek biedt een soms erg detailrijk verslag van literatuur- en archiefonderzoek, met name in Jakarta en Den Haag. Veertien weken van de totale looptijd van het onderzoek, vier jaar, werden besteed aan verblijven ter plaatse in Kalimantan.

De twee voornaamste conclusies van het boek dringen zich gaandeweg door de elf hoofdstukken op. Ten eerste dat binnen de beschreven periode een onderscheid gemaakt moet worden tussen de minder dynamische zeventiende en achttiende eeuw, toen de bevolkingsgroei opvallend traag was, enerzijds en anderzijds de meer dynamische periode na 1800 toen de demografische, politieke en economische ontwikkelingen in een stroomversnelling raakten; dit is nieuw in de geschiedschrijving over dit gebied. Ten tweede dat de inheemse bevolking van de regio zich heel vindingrijk toonde in het zich aanpassen aan veranderende omstandigheden ofwel dat de inheemse samenleving aanmerkelijk dynamischer was dan menige waarnemer van het koloniale bestuur destijds dacht; dit is overigens ook in recente studies naar voren gebracht met betrekking tot de late negentiende en vroege twintigste eeuw. (In een wanhopige poging tot polemiseren stelt Knapen zich zelfs ten doel een terloopse opmerking te ontkrachten die de periode vóór 1880 betreft, maar gemaakt wordt in een studie over de periode na 1880.) De twee conclusies zijn onderbouwd met tal van voorbeelden betreffende de invloed — en beïnvloeding — van het fysieke milieu en de sociaal-economische organisatievormen.

Het kan niet anders dat een boek zoals dit thematisch opgebouwd is. Achtereenvolgens passeren de volgende thema's de revue: het fysieke milieu (vooral het klimaat), bevolkingsgroei en vruchtbaarheid, sterfjepatronen, landbouw, commerciële landbouw, veeteelt, bosbouw en visserij (inclusief mijnbouw!), onzekerheden en aanpassingen en, tenslotte, de interactie tussen mens en milieu in het algemeen. De twee hoofdstukken over demografie horen bij elkaar, evenals de beide hoofdstukken over landbouw, maar zouden tezamen onhandig omvangrijk zijn geworden. Vaak kampt de auteur met een gebrek aan statistische gegevens wat hem echter niet weerhoudt van stellig geformuleerde hypothesen. Zo gebruikt hij de consumptie van zout als proxy of vervangende variabele voor de omvang van de bevolking in de jaren 1840-1879 waaruit een jaarlijkse gemiddelde groeivoet van de bevolking van 1,1% rolt; het is overigens niet erg duidelijk hoe de trendlijn in de hierbij behorende grafiek (fig. 9 op pagina 110) berekend is.

Ondanks de vele details blijft het geheel goed leesbaar. Alleen geeft de nadere argumentatie

soms aanleiding tot lichte verbazing. Hypothesen worden weleens rechtstreeks aan de literatuur ontleend, zoals bij voorbeeld ten aanzien van de tijdsbepaling van de nederzettingen van de Ngaju-Dayaks in de kuststreken: deze 'hypothese' sluit goed aan bij wat in de ook al aangehaalde oude kroniek (Hikayat Banjar) staat (90). Voor de fysiek-geografische indeling in een vijftal zones maakt Knapen dankbaar gebruik van de eveneens aangehaalde dissertatie van H. J. Schophuys uit 1936 (in de woordkeuze van de auteur: 'I delineated', 58). Duidelijke voorbeelden geven aan hoe de VOC en het koloniale gouvernement trachtten de bevolking aan te sporen tot het verbouwen van commerciële gewassen (koffie, tabak, zelfs suiker, indigo en katoen) en hoe de laatsten daar snel op reageerden maar vaak zonder veel succes; desalniettemin concludeert de auteur dat het onjuist is te stellen dat de commercialisering van de landbouw sterk afhankelijk was van Europese pioniers (267-275). Het wekt eveneens verbazing dat de auteur verbaasd lijkt te zijn over het feit dat de bevolking zo klein was gelet op de afmetingen van het gebied — alsof elke bevolking vanzelf het betreffende gebied zal trachten op te vullen (137).

Twee conclusies, getrokken in de schaduw van het algemene betoog, verdienen aparte vermelding. Ten eerste dat het beruchte koppensnellen op een veel eerder tijdstip gereduceerd werd dan wat in de mythevorming is blijven voortleven; terecht geeft de auteur ook aan dat een relatie tussen koppensnellen en een vertraagde bevolkingsgroei weinig hout snijdt. Ten tweede dat de bosbouw, althans tot de laatste paar decennia van de negentiende eeuw, van geringe economische betekenis was in het gebied; ook dit is een correctie op het populaire beeld van de economie en samenleving van Kalimantan.

Knapens boek is interessant en boeiend maar, zoals reeds aangestipt, niet zonder eigenaardigheden. Een ernstige tekortkoming schuilt in de geografische afbakening. In de inleiding geeft Knapen aan wat hij onder 'Zuidoost Borneo' verstaat: niet de destijds gehanteerde (veel grotere) residentie 'Zuider- en Oosterafdeling van Borneo', maar het stroomgebied van de rivieren Barito, Kapuas en Kahayan met toevoeging van het district Tanah Laut, kortom een gebied rondom de hoofdstad Banjarmasin in het zuidoostelijk deel van het eiland, waarin echter niet het meest zuidoostelijke district Tanah Bumbu of het eilandje Pulau Laut begrepen zijn. Dit is hoogst misleidend — alsof men zou schrijven over Zuidoost-Nederland met weglating van Zuid-Limburg. Het zij toegegeven dat een meer adequate titel minder tot de verbeelding van een presumptieve lezer of koper zou hebben gesproken.

J. Thomas Lindblad

J. A. Gonsalves de Mello, *Nederlanders in Brazilië (1624-1654). De invloed van de Hollandse bezetting op het leven en de cultuur in Noord-Brazilië*. Universiteitsbibliotheek Leiden MS. LTK2234, vertaald door G. N. Visser, opnieuw bewerkt door B. N. Teensma (Zutphen: Walburg Pers, 2001, 288 blz., ISBN 90 5730 174 1).

Tussen 1630 en 1654 was de noordoostelijke Braziliaanse deelstaat Pernambuco een kolonie van de Nederlanden. Dat hier weinig Nederlandstalige publicaties over verschenen zijn, heeft wellicht te maken met het feit, dat deze episode niet bepaald een *succes story* was. Dankzij een nieuwe bewerking van dr. B. N. Teensma van dit boek uit 1947, dat aan de hand van zeventiende-eeuws materiaal door de Braziliaan De Mello werd samengesteld, wordt deze leemte eindelijk gevuld.

De voornaamste reden om het gebied van de Portugezen af te nemen, was suiker. Pernambuco